

A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KUTATÁSOK ÚJ MÓDSZEREI

KOVÁTS ZOLTÁN

A történeti demográfia tárgyáról és módszereiről DANYI DEZSŐ adott közre összefoglaló tanulmányt 1962-ben.* Megállapításai mind a mai napig iránymutatóak, a történeti demográfia az ott felvetett problémák megoldásán munkálkodik. Tanulmányom a legutóbbi időben kialakult új módszerekre kívánja felhívni a figyelmet.

A demográfia a népesedés jelenségeit különféle kölcsönhatások és következmények összefüggésében vizsgálja. A történeti demográfia mindezeket nagyobb távlatban mutatja be. Jellegzetes interdiszciplináris tudomány, amelynek *egyesítenie kell a demográfia és a történettudomány eredményeit*. A mélyebb elemzések, a nagyobb távú feltárások azonkívül — témáktól függő mértékben — *matematikai módszerek alkalmazását* is igénylik. A kutatásoknak, a kutatói szemléletnek ez a komplexitása az új, ami a legutóbbi időben erőteljesen megmutatkozik.

A történeti demográfiai kutatások másik új vonása az, hogy a *forrásokat felhasználja, értékeli*. A népesedési folyamatok kutatásában eddig is használt források (országos és megyei összeírásokat, conscriptio animarumokat, dézsmajegyzékeket, népösszeírásokat) *nagyobb alaposággal* dolgozzák fel, azonkívül lényeges új eredmények születnek egy valójában csak újabban értékelt forrás, az *egyházi anyakönyvek* adatainak *számszerű és főként név szerinti feldolgozásából*.

Tanulmányunkban a történeti demográfiai kutatások új módszereivel három összefüggésben kívánunk foglalkozni. 1. Az össznépeség megközelítő pontosságú meghatározása a modern népszámlálások (1870) előtti időszakban; 2. A népességi folyamatok belső törvényszerűségeinek feltárása (házasságkötések, születések, halálozás, természetes szaporodás); 3. A gazdasági-társadalmi viszonyok és a népesedési folyamatok kölcsönhatása.

1. A népesség nagysága

Rendhagyú módon a biztosból indulunk ki, visszafelé haladunk időben. Az egy eszmei időponthoz (1869. dec. 31.) kötött modern népszámlálás eredményeit, össznépeségi adatait történettudományunk jónak, reálisnak tartja. Népesedési elemzéseinkben össznépeségi sorainknak, adatainknak ehhez kell illeszkednie.

A Habsburg kormányzatnak a „Bach-huszárok” segédletével végrehajtott 1850. és 1857. évi népszámlálása nem hozott valós eredményt, vele szemben is nagy volt a népi-nemzeti ellenállás. E népszámlálások megyei adatait újabban kiadták.**

* DANYI DEZSŐ: A történeti demográfia tárgya és módszere. — Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—62. Bp. 1962. Statisztikai Kiadó V. 5—21. p.

** A történeti statisztika forrásai. Szerk.: KOVÁCS JÓZSEF. Bp. 1957. Közgazdasági és Jogi K. 388—389. p.

1850-hez vagy 1857-hez képest igen sok esetben olyan nagy a népesség növekedés 1870-ben, amelyet nem igazolhatunk a belső népességfejlődés (természetes szaporodás) adataival. A változó mértékben hiányos felvételek miatt — 5—25%-osak a hibahatárai — irreális az 1850-es és 1857-es népszámlálásra építeni.

A XIX. század első felében két földrajzi-statisztikai munka is készült, amelyekben részben a közigazgatási szervektől, részben egyházi személyektől kapott információk alapján össznépeségi adatokat találunk az ország településeire. — FÉNYES ELEK 1836—1840 között adta közre munkáját.* A részletekbe menő kutatások, a népességfejlődés folyamatának vizsgálatai eddig azt mutatták, hogy valójában valamivel nagyobb (5—10%) népesség élt a településeken.** — Hasonló a probléma a LUDOVICUS NAGY által összeállított és 1828—29-ben kiadott munkával kapcsolatban is.*** Ha a természetes szaporodásból adódható népességnövekedés és az 1829—1839/41 közötti népességnövekedést egybevetjük, ellentmondást tapasztalunk. Rend szerint 10—15% a két statisztikai munka össznépeségi adata közt a különbség, ugyanakkor a részletes elemzések azt mutatják, hogy a természetes szaporodásból csak 4—7%-os növekedés lehetséges.**** De arra is van példa, hogy a LUDOVICUS NAGY-féle népességi adat a nagyobb, mint a FÉNYES ELEK munkájában megadott.***** Ez közvetve azt erősíti, hogy a FÉNYES-féle adatközlés hiányosan, településenként változó mértékben — adja meg az összlélekszámot.

Történeti statisztikai szakirodalmunk eddig alapnak tekintette a II. József korában, 1784/85 telén (októbertől márciusig) tartó népszéírási adatait.***** Valójában sokkal realisabb képet kapunk a korábbi, az adóösszéírási háztartásainak száma alapján számított össznépeséghez vagy a Mária Terézia-féle conscriptio animarumok adataihoz képest a települések összlakosságáról. Azonban már az is nagyon elgondolkodtató, hogy a két évvel később végrehajtott rectificatio, javított összeírás 5—10%-kal nagyobb népességet talál.***** Feltűnő a lehetséges belső népességnövekedés és a két összeírás adat ellentmondásossága. Sajnos csak a települések kis hányadáról maradt fenn ez a javított összeírás.

Újabban az 1784/85. évi népszéíráásban mutatkozó hiányok lehetséges okait

* FÉNYES ELEK: Magyarországnak a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I—VI. kötet. Pest, 1836—1840. 532, 680, 455, 479, 261, VIII. + 320 p. — FÉNYES ELEKNEK egy később kiadott munkája — Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben, körülmenyesen leíratik, I—IV. köt. Pest, 1851. — nagy többségében ugyanazokat az adatokat adja meg, mint az 1836—40-ben kiadott munkája.

** DÁVID ZOLTÁN: Hajdúdorog népesedéstörténete. — Hajdúdorog története. Szerk.: KOMORÓCZY György. Debrecen, 1970. Békés megyei Ny. V. 68. p.

KOVÁTS ZOLTÁN: A népesség. — Hajdúnánás története. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás, 1973. Alföldi Ny. 73. p.

KOVÁTS ZOLTÁN: A népesedési viszonyok. — Berettyóújfalu történeti monográfiája. Szerk.: VARGA GYULA. Debrecen, 1980. Alföldi Ny. 82. p.

*** NAGY, LUDOVICUS: Notitiae politico-geographico-statiszticae inclyti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. 1—2. köt. Buda, 1828—1829. 638 és 304 p.

**** DÁVID ZOLTÁN (1970) 68. p.

KOVÁTS (1973) 73. p.

KOVÁTS (1980) 82. p.

***** DÁVID ZOLTÁN: Hajdúhadház népesedéstörténete. — Hajdúhadház múltja és jelene. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY. Gyula, 1972. 105. p.

DÁVID ZOLTÁN: Hajdúszoboszló népesedéstörténete. — Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: DANKÓ IMRE. Hajdúszoboszló, 1973. 226. p.

***** Első magyarországi népszámlálás (1784—87). Szerk.: DÁNYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN. Bp. 1960. Statisztikai K. V. 389 p.

***** Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786—87. Szerk.: DÁNYI DEZSŐ. Történeti statisztikai tanulmányok 2. Bp. 1975., Statisztikai Kiadó V. 91. p.

WELLMANN IMRE tárta fel igen nagy felkészültséggel és részletességgel.* Kimutatja a megyék ellenállását a nemességet is számba vevő összeírással szemben. A rendelkezésre álló korabeli helynévjegyzékek, térképek alapján bizonyítja, hogy egész falvak maradtak ki az összeírásból, de a praediumokon, a pusztákon élők számbavétele volt a leghiányosabb. A II. József-féle népszámlálás összesítéseiből kimaradtak számát 160 ezerre teszi.** Ezen kívül saját vizsgálódásaink szerint a valóságosnál kisebb népességet ad meg a népösszeírás a városi népességnél. A falvak népességének összeírása, — kivéve, ha egész település összeírása elmaradt — pontosabb volt. A most folyó debreceni és szegedi kutatás során tapasztaltuk, hogy egyrészt hiányos a városon belüli szegény népesség, a „más házában lakók” összeírása; másrészt úgy látszik, hogy a tanyásodás megindulása miatt elmaradt a kiköltöző pásztor és más népelemek egy részének a felvétele. E két város esetében a népösszeírásból kimaradtak aránya eléri a 10%-ot.

1784 és 1870 között tehát vannak bizonyos támpontjaink az össznépességre. Ezek esetében „csak” azzal kell számolnunk, hogy egy elég nehezen meghatározó mértékben, de a valóságosnál kisebb népességet találunk a kiadványokban. A hiány településenként változik. Még nehezebb a történeti demográfus munkája, ha a török uralom megszűnése és az 1784 közötti időben akarja az összlélekszámot időszakról időszakra megadni. A kutatás, az elemzés ugyan bonyolultabb, de a valóságot jól megközelítő eredményhez juthatunk az új módszerek alkalmazása révén. Három módszer kombinatív alkalmazása, eredményeinek összehangolása tárja fel a népességfejlődés folyamatát, s ennek eredményeképpen időszakról időszakra, bizonyos határok között jól lehet meghatározni az össznépességet.

Az egyik módszer az, hogy a viszonylag biztosból az 1784/85. évi népösszeírásból, vagy ha rendelkezésünkre áll, az 1786/87. évi rectificatióból indulunk ki. *Aszcendens módszerrel következtetünk visszafelé évtizedről évtizedre.* Az össznépességből levonjuk a természetes szaporodást, valamint — ha van adatunk — a beköltözések népességnövekedését. Országos méretekben e módszer első és következetes alkalmazója DÁVID ZOLTÁN volt.*** A szakirodalom széles körű ismeretében és saját elemzései alapján jól határozta meg a XVIII. század elejétől beköltözőknek a természetes szaporodással megnövekedett számát: 1 millió. Ez a lehetséges felső határ. — Az 1950-es évek ismeretei alapján az évenkénti természetes szaporodást 10 ezreléknek vette. Így jutott arra az eredményre, hogy Magyarország népessége Horváth-Szlavonország nélkül 1720-ban 4 millió körül lehetett. Így módosította a XVI—XVII. századi népességpusztulásról hangoztatott túlzó nézeteket.**** DÁVID ZOLTÁN történetkutató érdemeit nem csökkenti, hogy az 1960—70-es évek mikroelemzései azt mutatják: a XVIII. században nem számolhatunk 10 ezrelékes természetes szaporodással. Országos átlagot tekintve az időnként pusztító járványok (epidémiák) és az állandóan jelen levő fertőző betegségek (endémiák) miatt a természetes szaporodás alig éri el az 5 ezreléket. Ebből következik, hogy a XVIII. század első évtizedében Magyarország népességének el kellett érnie az 5—5,5 milliót.*****

* WELLMANN IMRE: Magyarország XVIII. század végi népességszámának kérdéséhez. — Mezőgazdaság — Agrártudomány — Agrártörténet. Bp. 1979, Akadémiai K. 265—301. p.

** WELLMANN (1979) 269—276. ill. 299. p.

*** DÁVID ZOLTÁN: Az 1715—1720. évi összeírás. — A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovács József. Bp. 1957, Közgazdasági és Jogi K. 145—199. p.

**** ACSÁDY IGNÁC: Magyarország népessége a pragmática sanctio korában 1720—21. Magyar Stat. Közl. új folyam. XII. Bp. 1896. 35 (2. és fél millió népességet tételez fel).

SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza. Bp. 1941. Franklin. 122—125. p. (3—3 és fél millió).

***** KOVÁCS ZOLTÁN: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. I. — A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szerk.: BENKŐ LÁSZLÓ. Szeged, 1971. 79. p.

A másik módszer az *egyházi anyakönyvek keresztelési bejegyzéseire épít*. Az egyház befolyása, vezető szerepe miatt a keresztelesek száma jól tükrözi az élveszületések számát. Az élveszületések száma szoros összefüggésben van a vizsgált település népességének nagyságával. A keresztelési adatok bizonyos népességfejlődési folyamatot tükröznek. A keresztelesek számának gyorsabb növekedése rögtön felhívja a figyelmet a beköltözésekre. A halotti anyakönyvek a XVIII. században már megközelítően sem bizonyultak ilyen megbízható forrásnak. A csecsemők, a gyermekek halotti bejegyzése marad el sok esetben. Ez a hiány elsősorban a szegényebb rétegek anyakönyvezésében tapasztalható. Különösen ott nagyon hiányos a halotti anyakönyvezés, ahol szokásban volt, hogy a rektor-tanító temessen. Ezért nem reálisak azok a természetes szaporodás mértékére történő következtetések, amelyek a viszonylag pontos keresztelési adatok és a hiányosan vezetett halotti anyakönyvi adatok különbsége alapján készültek. A valót jól megközelítő eredményre akkor jutunk, ha a XVIII. századi születések számából úgy határozzuk meg az össznépességet, hogy 40—45 ezrelékes születési arányt tételezünk fel. (Pl. ha évenként 70—80 születésre van adatunk, akkor a község össznépessége 2000 körül lehetett.) Erre a XVIII. századi viszonyokra vonatkozó törvényszerűsége a belső viszonyok beható vizsgálata alapján jutottunk, amelyet a következő részben részletesebben indoklunk. Természetesen ha olyan népességről van szó, amely újonnan települt, amelyben még alig élnek idősebb korosztálybeliek, ott jóval magasabb a születési arány. Ugyanakkor azokban a településekben, amelyből kirajzik a népesség, elköltözik az aktív népesség, 40—45 ezreléknél kisebb a születési arány.

A harmadik módszer a *családnevek és hozzájuk tartozó családok számbavételén alapul* egy meghatározott időszakban (5—10 év). Ez igen munkaigényes módszer, csak helytörténeti kutatásnál, mikroelemzéseknel alkalmazható, de az új kutatásoknál ma már nélkülözhetetlen. Az egymáshoz közel eső évek adóösszeírásaiban megtaláljuk az idősebb háztartásfők neveit. Az egyházi anyakönyvek keresztelési bejegyzései a termékenységi időszakban levő családokról tudósítanak. A házasságkötési adatok közül az első házasságkötő, fiatal családok nevei a fontosak. A különféle közigazgatási iratok, tanácsi jegyzőkönyvek jól kiegészítik ezeket. A beköltözők, a ritkább esetben meglevő elköltözők névsorai igen értékesek az össznépesség valós megközelítéséhez. A név szerinti adatokat összegyűjtve, betűrendbe rendezve, egyeztetve — ugyanaz a család többször is előfordulhat a forrásokban — megkapjuk a családok számát. A családok átlagos nagysága szorozva a családok számával adja — bizonyos határértékek között — az össznépességet. Ennek a módszernek az alkalmazása a korábbi feltevésekhez képest rendszerint meglepően újat hoz. Ha csak a különféle, egymástól időben nem távol eső adóösszeírások névanyagát hasonlítjuk össze, máris feltárul, hogy milyen esetleges az adóösszeírásokba való felvétel.* A névanyag feltárásából, elemzéséből sokszínű eredmény születhet. Erre nagyszerű példa VARGA GYULA Kismajra c. monográfiája.** — Az „új” családok tömegével találkozunk, amikor a keresztelési anyakönyvből kigyűjtjük a szülők neveit. Egyik csoportjuk teljesen új családnév, ezek az adózásba be nem vont, szegény népréteghez tartozhatnak; a másik csoportot az adózó háztartásfővel együttélő családok alkotják, akik még nem váltak „adóalannyá”. Általános tanulság, hogy akár az országos, (1715, 1720, 1728, 1828.), akár a különböző évekből fennmaradt megyei adóössze-

* KOVÁTS (1973) 36—52. p., JÁROLI JÓZSEF: Gyoma népesedéstörténete az újratelepítéstől 1895-ig. — Gyomai tanulmányok. Gyoma, 1977, Kner Ny. 329—334. p. — KOVÁTS (1980) 54—65. p.

** VARGA GYULA: Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig). Debercen, 1978, Alföldi Ny. 291 p.

írásokhoz képest többszörösen több családról nyerünk adatokat az egyházi anyakönyvekből.*

A névanyag feltárásából adódó következtetések közül még egyet fontos kiemelni. *A névanyag lehetőséget ad rá, hogy a település folyamatos meglétét bizonyítsuk a XV. századtól a XVIII. századig.* A portális összeírásokban, a dézsmajegyzékekben, a török összeírásokban (defterekben) előforduló névanyagot vetjük össze a XVIII. századival. Így pl. sikerül bizonyítani, hogy Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón Bocskai 1606-ban már meglevő jobbágynépességre telepítette a hajdúkat.** Berettyóújfalu XVIII. század elejére feltárt családi névanyagának majd 40%-a már a XV—XVI. századig portális összeírásokban is előfordult.*** A török időkben elpusztult Szeghalom újratelepülésében a régi, elmenekült népesség volt a meghatározó. Ezt is névanyaggal lehetett bizonyítani.****

Az ismertetett három módszer (az aszcendens, a keresztelesek számát alapul vevő és a névanyag elemzésén alapuló) együttes, kombinatív alkalmazása a népesedési folyamatot tárja fel. Időszakról időszakra jól meghatározhatóvá válik az össznépesség. Az is, hogy a népességnövekedésben milyen arányú a természetes szaporodás és az oda- illetve elvándorlás.

2. A belső törvényszerűségek

A népszámlálások, a népösszeírások előtti időszak össznépességének meghatározására már a századfordulótól történtek kísérletek. A népességfejlődés belső törvényszerűségeinek vizsgálata felé csak az elmúlt két évtizedben fordult a figyelem, ez hozta létre az új tudományágat, a történeti demográfiát. Egyik leglényegesebb kérdése a tudományágnak az, hogy mennyire is tehető egy időszakban vagy időpontban a természetes szaporodás. Ehhez három alapadatnak, a születések, a halálozások számának és az össznépességnek az ismeretére van szükség.

E kérdésekre megközelítően pontos választ csak ott kaphatunk, ahol a rendszeres statisztikai felvételek előtti időszakból fennmaradtak az egyházi anyakönyvek. Ha a különféle felekezetekre megvannak is az egyházi anyakönyvek, akkor is felmerül két probléma: milyen részletességgel dolgozzuk fel az adatokat, milyen ezeknek az adatoknak a forrásértéke. Itt is, mint minden történeti kutatásban, az alapos forráskritika alkalmazása az eredmények realitásának a kulcsa. A természetes szaporodás mértékének meghatározása az első pillanatban nagyon egyszerűnek látszik; az anyakönyvek kereszteleési adataiból levonom a halottak számát, s megkapom a természetes szaporodást, majd mindezt a jól meghatározott össznépességhez viszonyítom. Az utóbbi megoldás sem egyszerű, de ennek módszerét az első részben vázoltuk. De mennyire pontosak a kereszteleési bejegyzések? A házasságkötési és halotti anyakönyvekből visszakövetkeztetve eddig az tapasztaltuk, hogy a *kereszteleési anyakönyvek hiánya az 1%-ot sem éri el*, kivéve, ha az a szokás, hogy csak vasárnap keresztelnek. Ekkor nagyobb a valószínűsége annak, hogy a pár napos korában elhunyt csecsemő keresztelese elmarad. — *Sokkal nagyobb hiányokat tapasztalunk a*

* KOVÁTS ZOLTÁN: Somogy megye népessége a XVII—XVIII. század fordulóján. Kaposvár, 1969. Somogy megyei Ny. V. 13—18. p. 30—33. p.

** KOVÁTS (1973) 36—42. p.

DÁVID (1975) 191—223. p.

*** KOVÁTS (1980) 54—61. p.

**** MOLNÁR AMBRUS: Szeghalom újjáéledése a török hódoltság után. — Szeghalom (Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok.) Szerk.: SZABÓ FERENC. Szeghalom, 1979, 137—157. p.

halottak anyakönyvezésében. Arra, hogy a természetes szaporodás mértékét, — az anyakönyv forrásértékét nem tisztázva — a két alapadat különbségéből állapítják meg, 1944-től már Magyarországon is van példa.* Ezt a módszert mind a mai napig alkalmazták helytörténészeink, de következtetéseik irreálisak. A halotti anyakönyv hiányosságai miatt a természetes szaporodás mértékét eltűlozzák.

A belső népesedési folyamatok alapkérdéseinek és még nem tisztázott részletkérdéseinek feltárására a nemzetközi történeti demográfiai szakirodalomban ma már általánosan használt módszert M. FLEURY és L. HENRY francia demográfusok dolgozták ki.** E módszert nem lehet abszolutizálni, vannak bizonyos gyengéi; a magyarországi anyakönyvezési gyakorlat hiányainak feloldása külön feladat; Az elemzésekben további új szempontok merülnek fel, de a nemzetközi történeti demográfiai szakirodalom eredményeivel való összehasonlítás érdekében ezt a mélyrehatoló módszert kell alapul venni.

A módszer lényege az, hogy az egyházi anyakönyvek mindhárom részéből (házasságkötési, kereszteleési, halotti) családnevenként írjuk ki a legfontosabb adatokat. Ezeket az alapadatokat családi összesítő ívekre vezetjük. E *családrekonstrukciós módszer* részletes leírását és alkalmazását Magyarországon már 1962-ben bemutattuk.*** Azóta több mikroelemzés készült el e kutatói módszer alkalmazásával.**** A jegyzetben felsoroltakra támaszkodhatunk, amikor a belső törvényszerűségeket nagy részletességgel kívánjuk megismerni. Más jellegű módszerekre is kitérve, a felvetődő új kutatói problémákat és eredményeket a házasságkötések, a születések, a halálozások, s végül a természetes szaporodás aspektusából villantjuk fel.

Házasságkötések

A fiatalkori elhalálozás miatt igen *magas az újraházasodók aránya*. A korai özvegyülés következménye, hogy alacsonyabb a termékenység a lehetséges optimumnál. A megözvegyült férfiak az életben levő gyermekek gondozása miatt rövid időn belül házasságot kötnek, de a megözvegyült nők sok esetben már nem. Így a termékeny-

* EGYED FERENC: Göcsej népessége a XVIII. században. I—II. rész. — Dunántúli Szemle 1944. 108—117. p.; 201—207. p.

** FLEURY, MICHEL—HENRY, LOUIS: Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Paris, 1956. L'Institut National d'Etudes Demographiques. 161 p.

Továbbfejlesztett módszertani kézikönyv: FLEURY, MICHEL—HENRY, LOUIS: Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation d l'état civil ancien. Paris, 1965. L'Institut National d' Etudes Demographiques. 182 p.

*** KOVÁTS ZOLTÁN—Cs. TÓTH PÉTER: Csurgoi jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720—1950). — Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—62. Bp. 1962. Statisztikai Kiadó V. 48—89. p.

**** ANDORKA RUDOLF: Születésszabályozás az Ormánságban a 18. század vége óta. — Demográfia, 1970. 1—2. sz. 73—85. p.

ANDORKA RUDOLF: L'Ormánság à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe ceontrôle des naissances ou faux senblants? — Annales de demographie historique 1972. 25—53. p.

MOESS ALFRÉD: Velem népessége 1711—1895. — Vasi Szemle 1972. 2. sz. 277—286. p. 3. sz. 420—432. p.

KOVÁTS (1973) 32—86. p.

KÓMÁR IRÉN: Tiszaug demográfiai viszonyainak ivzsgálata családrekonstrukciós módszerrel 1750—1880. Szeged, 1974. 56 p. Pályamunka.

ANDORKA RUDOLF: Az ormánsági születéskorlátozás története. — Valóság, 1975. 6. sz. 45—61. p.

VARGA (1978) 47—76. p.; 137—141. p.; 257—258. p.

TAKÁCS ÁGNES: A demográfiai viszonyok elemzése a XVIII. század második felében Endrődön. Szeged, 1979. 62. p. A pályamunka a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tansekének könyvtárában.

ségi időszaknak csak egy részét töltik házasságban. A felnőttkor rossz halandósága, az átlagos életkor alacsonysága így lesz a termékenység fékezője.

Ha a házasságra lépők életkorát összevetjük egymással, már a XVIII. században is különbségeket találunk az ország egyes területei között. Túl fiatalon kötnek házasságot a nők Csurgón és Endrődön. 17 éven aluli az első házasságra lépők 54,2, ill. 87,5% a. A termékenységi időszakban eltöltött idő ugyan így hosszú, de a vetélések, a csecsemő és gyermekhalandóságot növeli a korai házasságkötés. Más helyen ugyanakkor mintha tudatosan törekedtek volna arra, hogy a termékenységi időszak lerövidüljön. Az első házasságot csak a 20—24 éves korcsoportban kötik a nők 34,7%-a Hajdúnánáson, 37,5%-a Tiszaugon. Az, hogy az egy családra jutó élveszületett gyermekek száma lényegesen kevesebb Hajdúnánáson és Tiszaugon, mint Csurgón és Endrődön, nyilván ebből is következik.

A házasságkötés ideje, idényhullámozása a legváltozatosabb képet mutatja. Általában a téli, valamint a késő őszi hónapokban kötik a legtöbb házasságot.* Ez természetes a mezőgazdasági munkából élő népesség körében. A történeti demográfiai kutatásoknak még arra is fényt kell derítenie, hogy a házasságkötések számának évenkénti hullámozására milyen hatása van a természeti csapásoknak, a rossz terméseknek. Az már látszik, hogy egy-egy járvány után, amikor sok házasság szakad félbe, megemelkedik a házasságkötések száma.

Születések

Az eddigi kutatások, forráselemzések azt mutatják, hogy Magyarországon az anyakönyvezési gyakorlat a keresztelések területén jó. A termékenységre nézve a magyarországi történeti demográfiai kutatásokban eddig a következő összefüggéseket tárták fel: családok az élveszületett gyermekek száma szerint; családok az élveszületett gyermekek száma szerint, ha az anya a termékenységi időszak egészét házasságban tölti; élveszületések a születési sorrend szerint; élveszületések a születési sorrend szerint, ha az anya a termékenységi idő egészét házasságban tölti; élveszületések az anya korcsoportja szerint; az anyák átlagos életkora az utolsó szüléskor; a házasságkötés után átlagosan hányadik hónapig szülnek az anyák; a házasságkötés és a születések közötti intervallum hónapokban; az anya átlagos életkora az első és további születéseknél; a születések idényhullámozása.

Az anyakönyveink csak elvétve maradtak fenn a XVII. századból, folyamatosan vezetett anyakönyveink pedig csak a XVIII. századtól vannak. A magyarországi demográfiai viszonyokat tehát a fenti részletességgel így csak a XVIII. századtól tárhatjuk föl. Ez még az ún. „születéskorlátozás előtti időszak”, ahogy a francia demográfusok nevezik. Az látszik egybehangzóan az eddigi kutatások szerint, hogy ha az anya a termékenységi időszak egészét házasságban tölti, akkor 7—8 gyermeknek ad életet — átlagosan. Azért „csak” ennyinek, mert nagyobb a szoptatási idő, s a szoptatásnak fogamzásgátló hatása van. Ha a csecsemő egy évig életben marad, akkor utána átlagosan 25—30 hónapra születik a következő. A magas halandóság, az alacsony átlagos életkor miatt azonban a családokban született gyermekek átlagos száma csak 5—6. Az ország egyes részein (Hajdúnánás, Tiszaug) ennél is kevesebb.

* A korábban idézett munkákon kívül:

CSÓCSÁN JENŐ: Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Szöd, Vácrátót, Csomád). — Történeti Statisztikai Közlemények Bp. 1959, 1—2. sz. 58—107. p.

DÁVID ZOLTÁN: Sarkad népesedéstörténete. — Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Sarkad, 1971. Békés megyei Nyomda V. 291. p.

Azt ma még nehéz eldönteni, hogy ez valóságosan kevesebb születés-e, vagy csak az anyakönyvezés hiányosságára vezethető vissza. A viszonylag későbbi házasságkötés azonban valamivel ténylegesen korlátozta a születhető gyermekek számát. — A születéskorlátozás gyakorlatának elterjedésére Magyarország egyes területein csak a XVIII. század utolsó évtizedeiben találtak adatokat.*

Halálozások

A születések vizsgálata elválaszthatatlan a halálozásokétól, ahogy már az előző példában is láthattuk. Történeti demográfiai kutatásaink egyik legnagyobb nehézsége, hogy hiányosak a halálozási anyakönyvek. E hiányosságok feltárása, az elemzéseknél ezek figyelembe vétele a családrekonstrukciós módszerrel lehetséges. A családi összesítő ívek közül azokat használjuk fel, amelyekben rendelkezésre állnak a megfelelő adatok.

A halottak anyakönyvezésében fokozatos javulást tapasztalunk a XVIII. század során. Ezért a Mária Terézia korában készített ún. *conscriptio animarum*ok adatai is elég jól felhasználhatók a halandóság mértékének megállapításánál. E kérdésről Dányi Dezső adott közre összefoglaló tanulmányt.** Az újabb történeti demográfiai kutatási módszerek szerint az összeírás össznépszerűségi adatát jelentősen kontrollálni kell. Az egyes településeken lényegesen többen éltek (20—40%), mint ahogy az összeírás megadja. Az 1784/85. évi népszámlálással való egybevetés ezt egyértelművé teszi. A „*conscriptio animarum*” születési és halálozási adatai már viszonylag jók, meg egyeznek az anyakönyvi adatokkal, hiszen az egyháziak voltak az adatszolgáltatók. Tehát az ezer lakosra jutó születések és halálozások arányát akkor kapjuk meg megközelítően pontosan, ha az össznépszerűség számában elvégezzük a megfelelő korrekciót. Kismértékben még azzal is számolhatunk, hogy a halálozások száma a valóságban több volt valamivel, mint ahogy az összeírásban találjuk.

A halandósági viszonyok helyes megítéléséhez újabban értékes adatokat szolgáltatott a nagy járványokról közreadott tanulmányok. Az 1831. évi *kolera* pusztításait már korábban sokan igen nagy részletességgel feltárták.

A XIX. század első évtizedeiben — 1831-ig — nem volt jelentős járvány Magyarországon, így a halandósági viszonyokról alkotható kép is viszonylag kedvező.*** Ez azonban nem jellemző a XVIII. századra. — Az egyik állandóan jelen levő fertőző betegség, a *himlő* járványszerű, tömegpusztító hatásáról Pozsony városában újabban jelent meg értékes tanulmány.**** — A XVIII. században még félelmetes erővel pusztított a *pestis*. Az 1708 és 1711 közti időben fellépő járványt sok korabeli forrás említi, de annak részleteit megfelelő forrásanyag hiányában a történeti demográfiai kutatás még nem tudta megközelíteni. Az 1730-as évek végén fellépő *pestis*járványról újabban több helytörténeti munka is ír, összefoglaló tanulmány is készült.***** Több helyen

* ANDORKA (1970) 73—85. p. (1972) 25—53., (1975) 45—61. p.

** DÁNAY DEZSŐ: Az 1777. évi lelkek összeírása. — Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. Bp. 1960. Központi Statisztikai K. 167—193. p.

*** LUKÁCS ÁGNES: Az 1820-as évek halandósági viszonyairól Magyarországon. — Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—66. Bp. 1967, Statisztikai Kiadó V. 241—261. p.

**** DUKA ZÓLYOMI NORBERT: Pozsonyi himlőjárványok és himlőhalálozások a 18. század végén. (1786—1800) — Történeti statisztikai tanulmányok 3. Szerk.: DÁNAY DEZSŐ. Bp. 1977, Statisztikai Kiadó V. 325—348. p.

***** DÁVID ZOLTÁN: Az 1738—40. évi *pestis*járvány Magyarországon. — Orvostörténeti Közlemények, Bp. 1973. 69—70. köt. 75—130. p.

lehet igen nagy pontossággal és részletességgel bizonyítani (névanyag), hogy *a népességnek több mint egynegyede halt meg ekkor pestisben néhány hónap alatt.**

A hatalmas járványoknak az össznépességre gyakorolt hatásán kívül az új módszerrel végzett kutatások megmutatják az *állandóan jelen levő fertőző betegségek (tifusz, diftéria, tuberkulózis, malária, vérhas, vörheny, kanyaró) súlyos negatív hatását a népességfejlődésre. A természetes szaporodás nagyságának megítélésekor a tárgyalatokat mind figyelembe kell venni.*

A természetes szaporodás

A legkülönbözőbb források, elemzési módszerek eredményeit összegezve az a végső konklúzió, hogy *Magyarországon a XVIII. században az ezer lakosra jutó születések aránya 40—45, a halálozásoké 35—40, így a természetes szaporodás — nagyobb távon vizsgálva — az 5 ezreléket sem érte el.* E kutatás és eredménye elsődlegesen a családrekonstrukciós vizsgálati módszerrel végzett elemzésekre támaszkodik, amikor alkalom nyílt az anyakönyvek vezetésében (halotti) mutatkozó hiányok feloldására. Ilyen mélységű feltárást eddig még keveset végeztek el. Azonban a más módszerekkel és más összefüggéseket feltáró nagyobb népességről szóló kutatások erősítik ezeket az eredményeket.

A veszprémi püspökség területén egy igen részletes, családönként készített összeírás maradt fenn, amelyet 1747 őszén és 1748 első hónapjaiban állítottak össze. A veszprém, Fejér, Somogy megye egészéről és a budai főesperesség területéről fennmaradt hatalmas anyagot DÁVID ZOLTÁN elemezte.** Majd 16 ezer család, családtörédék helyzetéről nyerünk képet. A magas halandósággal van összefüggésben, hogy a családok 7,3%-a családtörédék, özvegy családfő él együtt gyermekével. Az alacsony természetes szaporodást mutatja, hogy a családok 20,6%-ában nem él gyermek. Ez is összefüggésben van a magas halandósággal.*** — Egy újabban megjelent összegző tanulmány a német nyelvterület legkülönbözőbb részeiről való falusi családkönyvek adatait elemzi; ebben az esetben is azt tapasztaljuk, hogy a családok 20—25%-a gyermek nélküli.****

A másik összefüggés, amelyik alátámasztja azt, hogy a XVIII. században igen alacsony a természetes szaporodás, hogy a családokban nagyon kevés az élő gyermek. Ezt a családrekonstrukciós vizsgálatokból is láttuk, de a DÁVID ZOLTÁN által közölt elemzés 11 366 gyermekkel élő házaspárra terjed ki a veszprémi püspökség területén. Ezekben az egy családra jutó gyermekszám 2,63***** — Ha figyelembe vesszük a gyermektelen házaspárokat, a törédécsaládokat, akkor *a családonkénti átlagos*

* HORVÁTH RÓBERT: La statistique de la peste de Debrecen 1739/40 et du cholera de pest (1831) — Acta Universitatis Szegediensis. Szerk.: ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN. Szeged, 1962. Szegedi Ny. 64. p.

DÁVID ZOLTÁN: Az 1738/43. évi pestis Bihar megyében. — Déri Múzeum Évkönyve 1969/70. Debrecen, 1972. 181—200. p.

KOVÁTS (1973) 64—67. p.

KOVÁTS (1980) 58—67. p.

** DÁVID ZOLTÁN: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747—48. Történeti Statisztikai Kötetek. Bp. 1973. Statisztikai Kiadó V. 171. p.

*** DÁVID: I. m. 11. p.

**** KNODEL, JOHN: Ortsippenbücher als Quelle für die Historische Demographie. — Geschichte und Gesellschaft 1976. 2—3. sz. 320. p.

***** DÁVID: I. m. 12—13. p.

gyermekszám csak 2,2—2,3.* Hasonló eredményt tükröz Győr városának részletes összeírása 1787-ből.**

A magyarországi új kutatási eredmények összhangban vannak azzal, amit a történeti demográfiai kutatások a viszonylag jobb forrásanyaggal rendelkező európai területekről feltártak. Angliában a XVII. században 1,8, a XVIII. században 1,5 ezrelékes évenkénti népességnövekedés mutatható ki. Csak a XVIII. század utolsó évtizedeiben emelkedik a természetes szaporodás 7—8 ezrelékre.*** — Svédországban a XVIII. századra 5—6 ezrelékes természetes szaporodást tártak fel.**** — Franciaország egész területére 1800-tól vannak megbízható adatok a természetes szaporodásra. A XIX. század első évtizedeiben 4,1 ezrelék a természetes szaporodás.***** — A tényleges népességnövekedés, amely szoros összefüggésben van a természetes szaporodással, Itália északi részén 1,7 ezrelék a XVIII. század második felében.***** Oroszországban 3—4 ezrelékre teszik a XVIII. századi népességnövekedés mértékét.*****

Az új kutatási módszerekkel elért eredmények azt mutatják, hogy Magyarországon a természetes szaporodás mértéke a XVIII. században nem lépte túl átlagosan az évi 5 ezreléket.

3. A gazdasági-társadalmi viszonyok és a népesedési folyamatok kölcsönhatása

A nemzetközi szakirodalom és a hazai kutatás eredményeit összegzi e kérdés-körben HORVÁTH RÓBERT. A végső konklúzió az, hogy „...a gazdasági fejlődés mozgató rugója a népességfejlődés volt” a XVIII. században.***** A népességfejlődés és a gazdasági fejlődés ebben a korszakban szerves kölcsönhatásban van. A gazdasági és társadalmi viszonyok visszahatnak a népességfejlődésre, a kedvezőtlen gazdasági, társadalmi körülmények gátolják a népességfejlődést. A rendkívül magas csecsemő- és gyermekhalandóságról, az alacsony átlagos életkorról, végső eredményként az ezer lakosra jutó 35—40 ezrelékes rendkívül magas halálozási arányról már volt szó. Az új kutatási módszerek arra is alkalmat adnak, hogy közvetlenül is megvizsgáljuk a gazdasági-társadalmi viszonyok negatív hatását a népességfejlődésre. E területen még csak a kezdeti lépések történtek meg. Az eredmények közül most két részletkérdésre szeretnénk a figyelmet felhívni.

A XVIII. században az ország népességének több mint 90%-a még mezőgazdasági munkából élt. Az egyházi anyakönyvek keresztelési adataiból, tömeges feldolgozásukból egyértelműen arra lehet következtetni, hogy a nagy mezőgazdasági munkák idején (július, augusztus, szeptember, október) a fogamzások aránya majd a felére

* KOVÁTS ZOLTÁN: Somogy megyei községek népesedési viszonyi 1748-ban. — Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1964. Szerk.: BENKŐ LÁSZLÓ. Szeged, 1964. 237. p.

** DÁNYI DEZSŐ: Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787). — Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 75—109. p.

*** MITCHELL—DEANE: Abstract of British Historical Statistics, Cambridge, 1962. 5. p.

**** Historik Statistic för Sverige. I. köt. Bevolkning, 1959. 35—37. p.

***** Annuaire Statistique de la France. Paris. 1961. 40—41. p.

***** FORTUNATI, PAULO: Quattro secoli di vita del popolo Friulano 1548—1931. Padova, 1932. 37, 44. és 56. p.

***** KABUZAN, V. M.: Narodoraszelenie Rosszii XVIII—pervoj XIX. v. Moszkva, 1963. 165. p.

***** HORVÁTH RÓBERT: A gazdasági fejlődés és a népességi kérdés kölcsönhatásairól Magyarországon a 18. század közepétől a 19. század közepéig. — Demográfia, 1966. 1. sz. 43. p.

esik vissza a téli hónapokhoz képest. Márciusban is mutatkozik egy hullámvölgy, ez a kalória- és vitaminszegény táplálkozással lehet összefüggésben.*

A családrekonstrukciós vizsgálatok arra is módot adtak, hogy társadalmi rétegenként vizsgáljuk a termékenység és a halandóság alakulását. Az eddigi szórványos kutatási eredmények azt mutatják, hogy a telkes jobbágyságban (1/4 és nagyobb telek) családonként még több gyerek születik és több marad életben a XVIII. században. Azokban a társadalmi rétegekben, amelyeket az adóösszeírásokban meg sem találunk, tehát a *falu legszegényebbjei közt kevesebb gyermek születik, kevesebb gyermek marad életben.*** A XIX. században a gazdasági-társadalmi körülmények hatására a születéskorlátozás útjára lép a nagybirtok szorításába került telkes jobbágyság. A XVIII. században még nem ez volt a helyzet.

Az, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok a népességfejlődéssel milyen kölcsönhatásban vannak, még nem kimunkált területe a történeti demográfiának. Az új kutatási módszerek e téren is sok összefüggést lesznek képesek feltárni.

DIE NEUEN METHODEN DER GESCHICHTLICH-DEMOGRAPHISCHEN FORSCHUNGEN

ZOLTÁN KOVÁTS

Es wird die komplexe Anwendung der verschiedenen Forschungsmethoden in drei Zusammenhängen vorgeführt:

1. Annähernd genaue Erschliessung der Gesamtbevölkerung in der Zeit vor den modernen Volkszählungen (1870). (Die deduktive Methode; Methode der Verwertung der Taufdaten in den Personenstandregister-Büchern; Vergleich der verschiedenen Quellen entstammenden Daten- und Namensmateriale.)

2. Erschliessung der inneren Gesetzmässigkeiten der Bevölkerungsprozesse des 18. Jahrhunderts. (Quellenwert der Personenstandregister-Bücher; Anwendung der Familienrekonstruktionsmethoden von M. FLEURY und L. HENRY; Weiterentwicklung der Methode; moderne Verwertung anderweitiger Quellen.)

3. Wechselwirkung der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Verhältnisse und der Bevölkerungsprozesse. (Saisonale Schwankungen der Konzeption und die wirtschaftlichen Verhältnisse; Zusammenhang zwischen der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Situation der Familien und der Anzahl der lebenden Kinder im 18. Jahrhundert.)

НОВЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ

КОВАЧ ЗОЛТАН

Автор в своей работе подвергает анализу три основных метода исследования исторической демографии:

1. Приблизительное установление количества населения в период, предшествовавший началу современной переписи населения (1870 г.) (Применяется дедуктивный метод исследования; способы использования данных метрик; сопоставление данных и имён различных источников).

2. Раскрытие внутренних закономерностей демографических процессов XVIII века. (Ценность метрик как источников; применение методов М. Флери и Л. Герни по реконструкции семей; дальнейшее развитие этого метода; современное применение других источников).

3. Взаимодействие общественно-экономических условий и демографических процессов. (Изменение количества зачатий в разные времена года и экономические условия; взаимосвязь между социальным общественно-экономическим положением семьи и числом детей, живущих в семьях в XVIII веке).

* KOVÁTS ZOLTÁN: A fogamzások idényhullámvázása a XVII—XIX. században Magyarországon és Franciaországban. — Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1978. Szerk.: GERÉB GYÖRGY. 17—25. p.

** TAKÁCS (1979) 56—57. p.